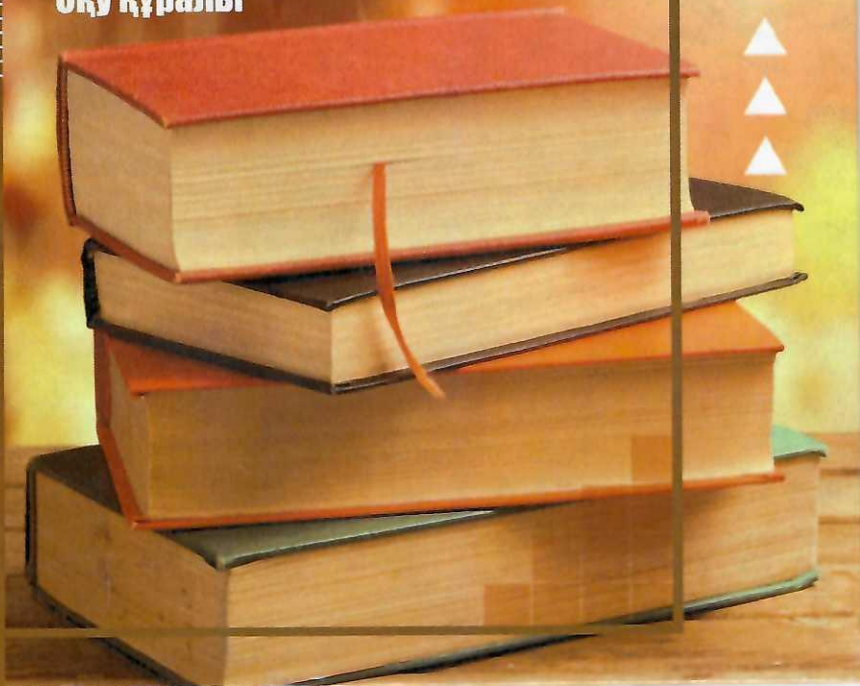

Байымбетова Ж.А.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
МОРФОЛОГИЯСЫНЫҢ
ТЕОРИЯСЫ МЕН
ПРАКТИКАЛЫҚ КУРСЫ**

Оқу құралы

Байымбетова Ж.А.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
МОРФОЛОГИЯСЫНЫҢ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ
КУРСЫ**

Оқу құралы

ДСНТ

Алматы, 2022

ӘОЖ 811.512.122 (075.8)
КБЖ 81.2 (Қаз) я 73
Б 20

Пікір жазғандар:

Р. Досжан - *Филология ғылымдарының докторы.*

Б. Ысқақ - *педагогика ғылымдарының кандидаты.*

Б 20 Байымбетова Ж.А.

Қазіргі қазақ тілінің морфологиясының теориясы мен практикалық курсы: оқу құралы / Ж.А. Байымбетова. – Алматы: ЭСПИ, 2022. – 132 б.

ISBN 978-601-352-916-5

Оқу құралында «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясының теориясы мен практикалық курсының» негізгі ұғымдары мен басты-басты теориялық, практикалық мәселелер қамтылған. Еңбекте «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы» пәнінің оқу бағдарламасына сәйкес теориялық, практикалық тапсырмалар, әр практикалық сабақта талқыланатын мәселелер, бақылау сұрақтары, студенттердің теориялық сабақтан алған білімдерін іс жүзінде меңгерту мақсатына арналған жаттығу жұмыстары, тест тапсырмалар берілген.

Еңбек тіл білімі пәнінің оқытушыларына, жоғары оқу орындарының күндізгі, сыртқы бөлімінің студенттеріне, ізденушілерге арналған.

ӘОЖ 811.512.122 (075.8)
КБЖ 81.2 (Қаз) я 73

ISBN 978-601-352-916-5

© Байымбетова Ж.А., 2022
© ЭСПИ, 2022

«Қазіргі қазақ тілі» курсының морфология саласы жоғары оқу орындарында көп жылдардан бері оқытылып келе жатқан тіл білімінің саласы. Дегенмен бұл ғылыми курстың жоғары оқу орындарында тұрақты түрде өтіліп, қалыптасқан оқу жоспары мен бағдарламасы, оқулықтары, мен негізгі ғылыми тұжырымдары орныққан болса да, кейбір теориялық мәселелері мен практикалық мәселелерін меңгерту үшін берілетін білімнің мазмұны нақты, тиімді, түсінікті жүйелі берілуі белгілі нәтижеге жеткізеді. Осыған орай жоғары оқу орны кәсіби білікті маман шығармашыл тұлға дайындауды мақсат етеді. Маманның кәсіби біліктілігінің мазмұнын теориялық білім, практикалық іскерлік, творчестволық белсенділік пен әрекет, кез-келген жағдайдан жол табатын тиімді әдіс пен тәсіл, ойлай білу мәдениеті т.б. айқындайды. Келешек маманның бойында мұндай қабілет пен қасиетті қалыптастыру үшін оқу- тәрбие процесінің мазмұнын, білім берудің әдіс-тәсілін, формасын жаңартып отыру қажеттігі туындайды. Студентке өз бетімен білімін толықтырып отыруға ықпал ету, оларға кәсіби мақсаттарды шешудің жаңа әдіс-тәсілдерін табудың жолын табуға баулу заман талабы. Оқу ортесінде қажетті нәтижеге жетудің бір жолы – теориялық білімді практикалық материалдармен ұштастырып отыру. Бұл оқу құралының негізгі мақсаты - «Қазіргі қазақ тілінің» морфологиясының теориялық білімдерін меңгерте отырып, оны практика жүзінде іске асыра білуге дағдыландыру. Студенттердің теориялық білімдерін түрлі жаттығулар, тест-тапсырмалар т.б. мәселелер арқылы меңгерту көзделді. Жаттығу материалдары көркем шығармалардан іріктеліп алынып, тақырыпқа сәйкес берілді.

Ұсынылып отырған оқу құралы студенттер қауымының жүйелі білім алуына арналған. Бұл еңбекте «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясының» теориялық мәселелерімен бірге материалдарды практикалық материалдар арқылы меңгерту мақсат етілген.

Оқу құралын дайындау барысында белгілі ғалымдар А.Ысқақов, Н.Оралбаева, Ы.Маманов, С.Исаев т.б. ғалымдардың әдебиеттері пайдаланылды.

Оқу құралы «Қазақ тілі және қазақ әдебиеті» мамандығының типтік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.

Еңбек жоғары оқу орындары оқытушылары мен студенттеріне, ізденушілерге, қазақ тілін оқып, үйренуші көпшілікке арналған.

БІРІНШІ БӨЛІМ

СӨЗДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

I ТАРАУ.

ГРАММАТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛАЛАРЫ

1.1 Тілдің лексикасы мен грамматикалық құрылысының өз ара қатынасы

Ана тіліміздің грамматикасын оқытудағы алға қойылған мақсат қазақ әдеби тілінің сан алуан дәлелдеріне сүйене отырып, қазіргі тіліміздің грамматикалық құрылысын жан-жақты және терең талдап үйрету. Бұл - болашақ оқытушылар үшін аса қажетті және міндетті нәрсе.

Тіл-тілдің өзара бір-бірімен байланысты екі саласы болады. Оның бірі - тілдің сөздік қор жағы, екіншісі - тілдің грамматикалық құрылыс жағы. Тілдің осы 2 саласының бірлігінен барып бір тұтас тіл құралады да, айтылған ой түсінікті болып, тіл нығайту қатынас құралы ретінде қызмет ете алады. Мәселен, *Ғылымды зерттеушілерге кітап – таптырмайтын шын нәрсе* (Менандр). Бұл сөйлемдегі сөздердің бәрі де түсінікті, әрі бұлар тіліміздің практикалық құрылыс заңдарына лайық байланысқан. Егер осы мысалдағы сөздердің берілген ретін сақтап, біраз сөздерді бір-бірімен байланыстыратын грамматикалық формаларды алып тастасақ, сөйлеміміз мынадай болып шығады. *Ғылым зерттеушілерге кітап нәрсе*. Мұндағы сөздер де қай, іс сияқты жеке-жеке ұғымды білдіреді. Бірақ бұлардан айтылған ойды түсіне алмаймыз. Демек, бұл мысалдан сөздер тілдің грамматикалық заңдары бойынша қолданылған күнде ғана айтылатын ой түсінікті болатыны көрінеді. Мұнымен бірге сөздерсіз жалаң грамматикалық формалар арқылы ойды хабарлауға да, түсіндіруге де болмайды. Сондықтан сөздік пен грамматикалық құрылыс үнемі бірлікте жұмсалады. Тілдің бұл 2 саласының өзіне тән ерекшеліктері мен қызметтері болады. Сол себептен тілдің сөздігін лексикология ғылымы, грамматикалық құрылысын грамматика ғылымы зерттейді. Бірақ, тіл білімінің осы 2 саласы да тексеру объектісі (нысанасы) етіп сөзді алады. Себебі сөз-тілге негізгі таянып, арқау болып қызмет ететін күрделі тұта.

6.2 Сын есімнің морфемалық құрамдары

Қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдерді морфемалық құрамдарына қарай *негізгі сын есімдер және туынды сын есімдер* деп бөлеміз.

Негізгі сын есімдерге бөлшектеуге келемейтін бір- ақ морфемадан тұратын, яғни түбір сөзден құралған сын есімдер жатады. *Сұр, биік, жұқа, ақ, сары, көк, ала, жылы, тік, ірі, жақсы* т.б.

Туынды сын есімдерге жұрнақ арқылы жасалған бірнеше морфемадан құралған сын есімдер кіреді. Мысалы, *мақтаншақ, ұйқышыл, тәуел, үйлі* т.б. сияқты сын есімдерді түбір мен қосымшаға бөлшектеуге әбден келеді.

Қазіргі кезде сапалық сын есім деп жүрген сөздердің көпшілігі, төркініне талдап қарағанымызда, туынды сындар болып келеді. Мысалы: *жетік*, сөздері: *тілік, жет, тіл* деген етістіктерден туғаны айқын. Сондай-ақ, *ащы, тұщы* секілді сындардың әуелгі формасы *ашты, тұшты* дегендер болған да, кейін белгілі дыбыстық өзгеріске ұшырап, бөлінбейтін түбір сөзге айналып кеткен. Бұдан негізгі сын есімдер мен туынды сын есімдердің араларындағы байланыс пен қарым-қатынас табиғи құбылыс екенін анық көруге болады. Екінші сөзбен айтқанда, тілдің грамматикалық құбылысы мен негізгі сөздік қорының қарым-қатынасынан туып қалыптасқан ішкі даму заңы бойынша, біркездегі туынды сын есім бірте-бірте негізгі сын есімдерге (тұлғаға) ауысып отыратыны (яғни қатыстық сын сапалық сын есімге) байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аханов К., Грамматика теориясының негіздері. А., 1972, 1996.
2. Тіл біліміне кіріспе. А. 1965, Тіл білімінің негіздері А., 1978, 1991
3. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі А., 1989.
4. Қазақ грамматикасы, А., 2002.
5. Қазіргі қазақ тілі. 1, А., 1967.
7. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. А., 2007.
8. Хасенова А. а) Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. А. 1959.
9. ә) Етістіктің лексика- грамматикалық сипаты. А. 1971.

10. Хасенова С.. Қазіргі қазақ тілі морф. пысықтау жаттығулар. А. 1991.
11. Оралбай Н., Қалыбасва А. Қазіргі қазақ тіліндегі морфемалар жүйесі. А. 1986.
12. Оралбай Н.. Қазақ тілінің сөзжасамы. А. 2002., Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы, А., 2007.
13. Нұрғалиева М. Көптік жалғау туралы. А. 1971.
14. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіліндегі сын есімнің шырайлары. А., 1951
15. Шәкенов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы. А., 1961.
16. Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. А., 1957.
16. Исаяв С. Қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. А. 1998
17. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. А. 1990.
18. Оразов М.. а) Көмекші сөздер. 1., 11. Ташкент. 1997. ә) Етістік А. 2001.
- б) Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. А. 1980.
19. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология, А., 1991.
20. Ысқақов А. Наречие в казахском языке. А. 1950.
21. Сарыбаев Ш. Қазақ тіліндегі еліктеуші сөздер. А. 1960.
22. Байымбетова Ж.А. Етістікті оқыту. Ш. 2001.
23. Байымбетова Ж.А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Ш. 2005.
24. Байымбетова Ж.А. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясынан методикалық кеңес және бақылау-пысықтау жұмыстары. Ш. 2001.
25. Байымбетова Ж.А. Тіл біліміне кіріспе. Ш. 2006.
26. Байымбетова Ж.А. Тіл біліміне кіріспенің практикалық курсы, Ш. 2010.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
БІРІНШІ БӨЛІМ. СӨЗДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	5
I тарау. ГРАММАТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛАЛАРЫ.....	5
1.1. Тілдің лексикалық құрылымы мен грамматикалық құрылысының өз ара қатынасы.....	5
1.2. Негізгі грамматикалық ұғымдар.....	7
1.3. Грамматикалық мағынаның түрлері.....	9
1.4. Грамматикалық мағына мен грамматикалық форманың сәйкестігі.....	15
1.5. Нөлдік форма.....	24
1.6. Қазақ тіліндегі нөлдік форма.....	26
1.7. Грамматикалық категориялардың өзіндік сыр – сипаты.....	34
1.8. Грамматика және оның зерттеу нысаны.....	37
1.9. Грамматиканың салалары.....	38
1.10. Грамматиканың түрлері.....	40
II тарау. СӨЗДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ	45
2.1. Қазақ тіліндегі сөздердің морфологиялық құрамдары.....	45
2.2. Қосымшалар жән олардың түрлері.....	47
2.3. Сөз тудыратын морфемалар (жұрнақтар).....	48
2.4. Сөз байланыстыратын морфемалар.....	51
2.5. Көптік жалғау.....	52
2.6. Тәуелдік жапғау.....	55
2.7. Септік жалғау.....	58
2.8. Жіктік жалғау.....	62
III тарау. СӨЗ ФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСАЛУ ТӘСІЛДЕРІ	72
3.1. Сөздің тұлғалық құрамдары.....	72
3.2. Жалаң сөздер.....	72
3.3. Туынды сөздер.....	73
3.4. Күрделі сөздер.....	74
3.5. Құрама (тіркескен) сөздер.....	75
3.6. Біріккен сөздер.....	75

3.7. Қос сөздер.....	77
3.8. Қысқарған сөздер.....	79
ЕКІНШІ БӨЛІМ. СӨЗДЕРДІ ТАПТАСТЫРУ	84
IV тарау. СӨЗ ТАПТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	84
4.1. Қазақ тіліндегі сөздерді таптастырудың принциптері.....	84
4.2. Сөз таптары.....	85
4.3. Дербес және көмекші сөздер.....	86
V тарау. ЗАТ ЕСІМ	93
5.1. Зат есім және оның мағыналық топтары.....	93
5.2. Зат есім түбірлерінің құрамы.....	95
5.3. Зат есімдердің жасалу жолдары.....	96
5.4. Туынды зат есімдердің жасалу жолдары.....	97
5.5. Есімдерден зат есім тудыратын жұрнақтар.....	97
5.6. Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақтар.....	98
5.7. Көмекші есімдер.....	99
5.8. Көптік категориясының жасалу жолдары.....	100
5.9. Зат есімнің септелуі.....	101
5.10. Зат есімнің тәуелденуі.....	107
5.11. Зат есімнің жіктелуі.....	108
5.12. Зат есімнің синтаксистік қызметі.....	110
5.13. Зат есім сөздердің құрылымы.....	116
5.14. ат есімнің грамматикалық категорияларына арналған тапсырмалар.....	118
5.15. Зат есімнің тәуелдік категориясы.....	119
5.16. Зат есімнің септік категориясы.....	121
5.17. Зат есімнің жіктелуі.....	123
VI тарау. СЫН ЕСІМ	125
6. Сын есімнің жалпы сипаты.....	125
6.1. Сын есімнің семантикалық топтары.....	126
6.2. Сын есімнің морфемалық құрамы.....	128

Байымбетова Ж.А.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
МОРФОЛОГИЯСЫНЫҢ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ
КУРСЫ**

Оқу құралы

Пішімі 60x100 1/16
Тығыздығы 80 гр./м². Қағаздың ақтығы 95%.
Қағазы офсеттік, РИЗО басылымы.
Көлемі 132 бет. Басылған беттердің шарттары 8.25.

ЭСНТ

«ЭСНТ» баспасында басылымға
дайындалды және басып шығарылды
ҚР, Алматы, Төле би к., 292
тел.: 8 727 364 84 13
e-mail: espi20@mail.ru